

PREMSA I PROPAGANDA COMUNISTA A LES ILLES BALEARS (1921-1977)¹

David GINARD I FÉRON²
Universitat de les Illes Balears

Lliurat el 8 de maig de 2020. Acceptat el 21 de juliol de 2020

RESUM

Anàlisi de l'evolució de la premsa comunista de les Balears des dels seus orígens fins al període franquista. La precarietat de mitjans tècnics i humans, i la freqüent situació de clandestinitat determinaren les enormes dificultats dels periòdics editats pel PCE per assolir una periodicitat regular i un impacte social rellevant. De tota manera, aquestes publicacions serviren com a canal de formació i cohesió interna del comunisme balear en els temps més difícils.

PARAULES CLAU

Comunisme, Segona República, Guerra Civil, antifranquisme, premsa clandestina, dictadura.

Press and communist propaganda in the Balearic Islands (1921-1977)

ABSTRACT

An analysis of the evolution of the communist press in the Balearic Islands from its origins to the Francoist period. The precariousness of technical and human resources and the frequent need for secrecy created huge difficulties for the

1. Aquest treball s'emmarca dins el projecte de recerca PGC2018-098191-B-I00.

2. E-mail: dginardferon@gmail.com

newspapers published by the Spanish Communist Party in terms of achieving regular publication and relevant social impact. In any case, these publications served as channel for training and provided the Balearic communist movement with internal cohesion during its most difficult times.

KEYWORDS

Communism, Second Spanish Republic, Spanish Civil War, anti-Francoism, underground press, dictatorship.

Per al moviment comunista del segle xx, la premsa de partit fou un instrument clau que li permeté, malgrat la seva posició ultraperifèrica dins l'espectre polític i sindical, agitar consciències, formar militants i difondre doctrines. El rol d'aquests periòdics i d'altres materials informatius i/o propagandístics adquirí un especial significat en les freqüents èpoques de clandestinitat i/o semiclandestinitat. Més encara dins un àmbit territorial com el de les Balears, sotmès sovint a aïllament comunicatiu i on l'esquerra obrera tenia una implantació més aviat discreta. Tot plegat, no hi ha dubte que l'estudi de les publicacions orgàniques locals i regionals promogudes pels comunistes constitueix —malgrat la seva aparent marginalitat— un termòmetre força precís de l'estat orgànic i la influència social que assoliren en cada moment històric.

El text següent té com a objecte analitzar l'evolució de la premsa comunista balear, amb particular atenció a l'època franquista i al periòdic *Nuestra Palabra / Nostra Paraula*. En primer lloc s'abordaran els antecedents fins al final de la Guerra Civil, tot destacant que, en produir-se la victòria franquista, el comunisme balear gaudia d'una de les experiències de producció periodística més notòries de l'Estat. A continuació es tractarà de la represa frustrada que protagonitzaren els ultraclandestins periòdics comunistes balears del decenni dels quaranta, així com de l'ampli període comprès entre 1948 i 1968, en què la premsa editada pel PCE illenc es reduí a la mínima expressió, dins un context de naufragi de l'activitat de resistència. En tercer lloc es parlarà de la reaparició (1968) de *Nuestra Palabra*, que culminà en el tardofranquisme (1974-1975) amb una perceptible millora de la qualitat, regularitat i difusió, sempre dins la precarietat característica de la publicació. Finalment, s'abordarà el «cant del cig-ne» representat per l'etapa 1976-1977, en què, iniciat el camí cap a la legalitat,

Nostra Paraula semblava destinada a esdevenir un òrgan de premsa de circulació normal, un camí que es veurà trencat amb la crisi interna derivada dels resultats electorals del 15 de juny de 1977.

I. ORÍGENS, REPÚBLICA, GUERRA (1921-1939)

La premsa i la propaganda produïdes pel PCE a les Balears durant l'època franquista no sorgiren com per art d'encanteri. Malgrat la imatge tòpica que atribueix un conservadorisme extrem a l'arxipèlag, durant el primer terç del segle xx s'hi implantaren tots els corrents republicans i d'esquerres, amb un ampli desplegament territorial i una capacitat d'incidència que es manifestà de manera particular mitjançant la xarxa de cases del poble, les societats obreres i la premsa periòdica. El comunisme, en concret, disposà en els decennis del vint i dels trenta d'un petit nucli de seguidors fidels, que foren capaços d'editar i de distribuir diversos periòdics de la seva ideologia, els quals assoliren una regularitat i uns tiratges si més no comparables als dels òrgans locals republicans, socialistes i anarcosindicalistes.

El comunisme balear es va estructurar la primavera de 1921, dins el context de l'escissió tercerista; en concret, després de la segona ruptura interna del PSOE que donà pas a la formació del Partit Comunista Obrer. Així, a la ciutat de Palma una vintena de militants liderats per Josep Pons Anglada, Antoni M. Alzina i Ignasi Ferretjans, procedents en bona mesura de les Joventuts Socialistes, constituïren una Agrupació Comunista. Aquesta gaudí d'una respectable influència sindical per causa de la seva aliança estratègica amb la CNT, i edità un dels poquíssims periòdics d'aquesta ideologia a Espanya. Es tractava d'*El Comunista Balear*, «òrgano de la Agrupación Comunista Palmesana»; una revista quinzenal dirigida pel tipògraf Antoni M. Alzina, redactada íntegrament en castellà i de la qual s'editaren disset números entre el setembre de 1921 i el maig de 1922. S'imprimia a la Tipografia de Salvador Calatayud i tenia l'oficina al número 32 del carrer de Ballester (seu provisional de la Casa del Poble). Es distribuï a Palma, en barris perifèrics de la ciutat com Gènova i El Terreno, a municipis mallorquins com Alaró, Manacor, Marratxí i Sóller, i a la localitat menorquina de Ciutadella. El seu to, prototípic del de la premsa del primer comunisme espanyol, revela les pèssimes relacions entre les dues famílies del tronc socialista, que tindrien el punt culminant arran de les eleccions municipals de febrer de

1922 a Palma (Gabriel, 1973: 134-141; Marimon, 2016: 171-174; Ginard, 2019: 50-56).

Desarticulat pràcticament durant la Dictadura de Primo de Rivera, el PCE illenc es va reconstruir el 1930-1931, en un procés en què la premsa exercí una funció essencial. Ja el 1924, els comunistes de l'arxipèlag s'havien integrat dins la Federació Comunista Catalano-Balear, que comandaven des de Barcelona els sindicalistes revolucionaris de Joaquim Maurín. Des de mitjans 1930, activistes illencs com Antoni Bauzà, Gabriel Campomar, Miquel Llabrés, Ateu Martí, Joan Picornell i Aurora Picornell cotitzaren i/o escriviren articles per a l'òrgan maurinista *La Batalla*, publicació que arribava amb certa regularitat a Palma. La cèlebre fotografia de novembre de 1930, en què un grup de 28 militants i simpatitzants a punt de marxar de pícnic exhibien exemplars del número de *La Batalla* dedicat a la commemoració del XIII aniversari de la revolució bolxevic, és prou significativa de la centralitat de la premsa de partit en l'univers simbòlic dels comunistes mallorquins del moment (Gabriel, 1973: 175-176; Durgan, 1996: 36-53; Ginard, 2016: 21).

En produir-se, al començament de 1931, la ruptura entre els comunistes illencs i el grup de Maurín —que havia format el Bloc Obrer i Camperol—, s'emprengué l'edició d'un nou periòdic amb seu a Palma i dirigit per l'activista anticlerical Ateu Martí. Es deia *Nuestra Palabra*, expressió que traduïa al castellà la capçalera *Nashe Slovo* usada per Trotski a París el 1914-1916 i que també ha estat aprofitada històricament per altres publicacions marxistes d'Espanya i l'Argentina. Amb una periodicitat que oscil·là entre setmanal i quinzenal, *Nuestra Palabra* fou editada en l'estadi temporal gener de 1931 - juliol de 1936, amb algunes interrupcions (octubre-novembre de 1931, estiu de 1932 - febrer de 1934 i octubre de 1934 - maig de 1935). Malgrat els constants problemes amb la censura —ja l'octubre de 1931 fou suspesa i reemplaçada temporalment per l'únic número de la segona etapa d'*El Comunista Balear*—, la revista es consolidà, assolí un tiratge de 1.700 exemplars i es distribuï a tot l'arxipèlag. Es tracta, novament, d'un episodi força audaç en el context del minoritari comunisme espanyol del decenni dels trenta; pensem, per exemple, que ni al País Valencià ni a Catalunya hi hagué en aquell període cap publicació afí al PCE que aconseguís la mateixa regularitat. La premsa comunista estatal estigué sotmesa a constants multes i confiscacions; entre el novembre de 1932 i el juny de 1933 *Mundo Obrero* fou comissat 40 vegades. Tot plegat, sobta l'esforç de difusió propagandística realitzat pels comunistes illencs, més tenint en compte la seva reduïda

militància i implantació electoral (uns 1.000 vots en les eleccions de novembre de 1933). Certament, sense *Nuestra Palabra* no hauria estat factible la progressiva sortida de la marginalitat del PCE local, en bona mesura fonamentada en l'expansió en àmbits que, com el sindicalisme i el feminisme, foren àmpliament tractats en les pàgines de la publicació. De manera significativa, la mítica Aurora Picornell Femenías (1912-1937) «La Passionària de Mallorca» —companya de l'agent de la Komintern Heriberto Quiñones i precursora de la commemoració del Dia de la Dona Treballadora a l'illa— forjà el seu prestigi en els articles publicats en aquesta revista.

Al marge de *Nuestra Palabra*, caldria tenir en compte que la influència comunista es deixà notar en altres publicacions obreristes locals de caràcter unitari editades a les Balears durant la Segona República. En seria un exemple el quinzenal eivissenc *Masas*, publicat entre l'1 d'abril i el 15 de juliol de 1935. Malgrat afirmar en el seu primer número que «MASAS no defiende a partido alguno determinado, es la concreción de un sentir que engloba a hombres de diversas tendencias partidistas»,³ les seves pàgines estigueren en tot moment fortament impregnades per l'estil de l'antifeixisme comunista. Altrament, diversos indicis ens permeten saber que entre 1931 i 1936 circularen també per les Balears alguns òrgans comunistes estatals com *Mundo Obrero* i *La Lucha*, així com el barceloní *Heraldo Obrero* (Cruz, 1987: 67-70; Nadal, 1991: 5-18; Picornell, 2012; Ginard, 2016: 43-147; Ginard, 2020: 61-77).

Durant la Guerra Civil, els comunistes balears conservaren el seu òrgan a Menorca, l'única illa que restà en el territori lleial a la República. La revista traduï la seva capçalera al català, tot passant a anomenar-se *Nostra Paraula*, expressió no gens correcta des del punt de vista lingüístic i que denota un ús més aviat emblemàtic de la llengua. Inicialment fou setmanari, però des del número 20 esdevingué bisetmanal, i fins i tot proclamà en diverses ocasions la voluntat de funcionar com a diari. D'aquesta manera, entre el novembre de 1936 i el gener de 1939 aparegueren ni més ni menys que 226 números. El principal impulsor de la publicació fou Heriberto Quiñones, qui n'ocupà la direcció fins al març de 1937. Malgrat les deficiències tècniques i l'escassa qualitat informativa, en el període 1936-1937 *Nostra Paraula* reflectí les principals polèmiques internes de la Menorca republicana, en particular la que enfrontà Quiñones amb els socialistes

3. *Masas*, núm. 1, primera quinzena d'abril de 1935, p. 1.

i anarcosindicalistes i culminà amb la seva expulsió de l'illa. Des de 1938, les dificultats econòmiques i la creixent censura aplicada per l'Estat republicà determinaren el declivi de la qualitat de la revista, cada vegada més centrada en la reproducció de notícies d'agència o de publicacions comunistes d'àmbit estatal, com *Frente Rojo*. Tot i això, és certament meritori que el periòdic persistís fins pràcticament els darrers dies de la Menorca republicana. Altrament, les Joventuts Socialistes Unificades —ubicades cada vegada més sota el camp d'influència del PCE— editaren en temps de guerra a Maó la revista *Adelante*, que desaparegué l'octubre de 1938 (Ginard, 1999: 149-156).

En definitiva, en produir-se l'ocupació total del territori pel bàndol franquista el comunisme balear disposava d'una rellevant trajectòria, protagonitzada per militants de dues generacions, que havien estat capaços d'estendre el seu credo polític entre els sectors més combatius del moviment obrer, tot captant una part de la base juvenil i sindical de la Federació Socialista Balear i arrabassant força terreny a una CNT que es trobava en franc retrocés. Aquesta expansió havia tingut com a instrument essencial la premsa de partit, en consonància amb una cultura militant bolxevic que atorgava un rol clau a l'agitació i a la propaganda; n'és un exemple l'aplicació de mecanismes com l'emulació socialista entre les diverses cèl·lules a l'hora de distribuir el periòdic. La virulenta repressió practicada pels vencedors no trencà per complet la transmissió de consignes entre els militants i simpatitzants que sobrevisqueren a la fase més aguda de les persecucions, com ho demostra la primerenca estructuració dels comunistes a centres de reclusió com Can Mir, la colònia penitenciària de Formentera o la presó femenina de Can Sales. No és d'estranyar, per tant, que en els quatre decennis següents el comunisme illenc perseveràs en aquesta tradició i que els successius comitès clandestins es fixassin com a tasca essencial el relleuament d'un òrgan de premsa local.

2. REPRESSES I DESFETES (1939-1968)

Entre el 1943 i el 1948, els comunistes balears reconstruïren la seva estructura organitzativa a l'interior fins al punt de trencar amb la tradicional hegemonia del PSOE i la UGT en el moviment obrer i esdevenir la principal força política antifranquista de les Illes. La relativament forta implantació de l'organització clandestina del PCE s'explica perquè molts ciutadans descontents

s'adscribiren als grups resistents en funció del limitadíssim ventall d'opcions disponibles en cada moment i lloc; en conseqüència, des de molt aviat, el Partit Comunista obtingué a les Balears la col·laboració, per simple exclusió, d'antics militants socialistes i republicans. Tot plegat, es creà una estructura organitzativa amb presència a les tres principals illes de l'arxipèlag que inclogué comitès comarcals i cèl·lules en què s'arribaren a enquadrar uns quants centenars d'activistes.

La implacable repressió practicada pels vencedors i el deteriorament de les condicions de vida i de treball propiciaren un ràpid desgast del suport social al règim franquista. En aquestes circumstàncies, òbviament la resistència organitzada havia d'assolir unes dimensions circumscrites a la construcció d'unes xarxes de solidaritat amb els presos i d'uns modestos canals de comunicació que permetessin expressar el descontentament. De manera significativa, en els primers temps l'activitat principal dels grups clandestins consistí en la recaptació de cotitzacions amb l'objectiu d'ajudar els represaliats i les seves famílies. A mesura que es produí l'alliberament del gruix dels presos capturats durant la Guerra Civil, les actuacions s'orientaren de manera gairebé exclusiva cap a l'edició i distribució de propaganda antifranquista. Cal tenir en compte que a les Balears no es configuraren nuclis guerrillers i que l'activisme laboral a les fàbriques fou molt limitat.

Les accions de propaganda contra la dictadura estan documentades des dels primers temps de postguerra. Així, per exemple, un informe de l'alcaldia de la localitat menorquina des Castell, datat el 31 d'agost de 1939, denuncià la troballa en diversos indrets del municipi de «pasquines marxistas» redactats a mà amb la llegenda «hobra [sic] del fascismo. Niños sin padre, niños sin pan».⁴ Per descomptat, les autoritats policials procediren tot seguit a una investigació per determinar-ne els autors, sense cap resultat. Sabem, també, que es distribuí propaganda comunista a Mallorca amb motiu d'esdeveniments com el referèndum sobre la Llei de successió, celebrat el 6 de juliol de 1947, o el Dia dels Difunts, tot al·ludint a la repressió practicada pels franquistes el 1936-1937.

El PCE considerava essencial per a l'extensió organitzativa comptar amb una xarxa d'òrgans regionals que denunciassin els problemes concrets de cada territori i instruïssin el poble antifranquista. Pensem que, en aquella etapa, la premsa editada a l'exili topava amb dificultats extremes per penetrar a l'interior. Així, fins a la primavera de 1948 s'editaren i distribuïren a les Balears *Nuestra*

4. Arxiu Històric de la Biblioteca Pública de Maó, Fons Delegació del Govern a Menorca, caixa 46/2.

Palabra, una edició regional de *Mundo Obrero*, i *Juventud*. No es conserven més que alguns pocs números d'aquestes publicacions que, tanmateix, resulten crucials per reconstruir les peripècies de l'activisme antifranquista de postguerra (Ginard 1994: 118-123; Ginard 1998: 36-41).

Respecte a *Nuestra Palabra*, alguna història general del PCE assegura que ja s'editava el 1943. Tot i això, és molt probable que en realitat només es publicàs algun número aïllat el 1946. L'únic localitzat correspon a l'abril d'aquell any, consta com el primer, té quatre pàgines, i s'identifica com a «órgano del Partido Comunista de Baleares». S'obre amb un editorial, titulat «De nuevo en la brecha», en què es proclamava que «después de diez años de justificada inercia salimos hoy nuevamente a la palestra con el mismo ímpetu, con la misma tenacidad, y con el mismo entusiasmo de antaño animados de la más ardorosa fe en el triunfo de la causa de la democracia y de la República Española». El número inclogué un grapat de notícies, principalment d'àmbit estatal, tot incorporant recordatoris de màrtirs de la resistència com Cristino García, crides a la reestructuració de les Joventuts Socialistes Unificades, denúncies sobre la manca de queviures i la corrupció administrativa, i al·lusions puntuals a la repressió practicada durant la Guerra Civil a Mallorca: «A propósito de Goya [...] un lienzo titulado “Los Fusilamientos en la Moncloa en la noche del 2 de Mayo” nos recuerda cierta pared del cementerio de Palma».⁵

Pel que fa a l'edició local de *Mundo Obrero*, s'han localitzat els números corresponents a octubre de 1946 i desembre de 1946, que es presenten com a «órgano del PC de España. Edición del C.P. de Baleares». Els informes policials al·ludeixen també als de novembre i desembre de 1947 i gener, febrer i març de 1948. Aquest darrer, del qual s'hauria fet un tiratge mínim de 856 exemplars, constaria com al número 25, circumstància que ens fa pensar que el 1947-1948 aquesta publicació hauria assolit una considerable regularitat. La qualitat tècnica i informativa de l'edició balear de *Mundo Obrero* era molt superior a la de *Nuestra Palabra*, i sembla que la major part dels continguts eren redactats des de Mallorca. Hi aparegueren un bon grapat de notícies i comentaris de caràcter local, relatius a qüestions com l'estructuració del comitè provincial de l'Aliança Nacional de Forces Democràtiques, l'estraperlo, la carestia de la vida, els problemes de la pagesia i l'explotació laboral en empreses com Astilleros Palma.

5. *Nuestra Palabra*, núm. 1, abril de 1946, p. 1.

Resulten significatives les crides específiques a la mobilització de sectors concrets de la població balear. Així, en el número de desembre de 1946 aparegué un article relatiu a l'«explotación medieval» que patien les treballadores de l'obra de palma de pobles mallorquins com Capdepera, Artà i Pollença, davant la qual cosa es proclamava que «las mujeres de estos pueblos que siempre han sido valientes y decididas deben acabar con esta explotación. Unidas en grupos de Mujeres Antifascistas deben pedir palmas más baratas y mejores; que paguen la obra más cara; trabajo para las obreras más pobres y mejores facilidades de pago». A la mateixa pàgina s'interpel·lava els «jóvenes de Baleares» perquè creassin grups juvenils a cada lloc de treball; els camperols; i fins i tot els «judíos de nuestras islas» perquè «participen activamente en la lucha contra Franco, esbirro de los imperialistas de todo el mundo, pues con ello contribuyen muy efectivamente a la liberación de su pueblo».⁶

Quant a *Juventud*, es tractava de l'òrgan de les Joventuts Socialistes Unificades, que aleshores havien perdut del tot el seu caràcter d'òrgan unitari i havien esdevingut una secció més del PCE. Dirigida per Llorenç Noguera i Tomàs, tenia una periodicitat mensual i es distribuí de manera particular a Palma, Inca i Lluçmajor. No ha estat possible recuperar cap exemplar d'aquesta publicació, l'existència de la qual està documentada bàsicament per testimonis orals i les escasses al·lusions presents als informes policials i judicials. Els uns i els altres ens permeten deduir que s'editaren únicament uns pocs números entre el 1947 i el primer trimestre de 1948.

A més a més, els comunistes illencs distribuïen publicacions impreses a la Península, fulls volants i manifestes. Tenim notícies, per exemple, que el minúscul comitè provincial de Dones Antifeixistes de les Balears repartí exemplars de la publicació *Mujeres Antifascistas*. Tampoc no s'ha de negligir la decisiva col·laboració comunista en la difusió de l'òrgan provincial de l'Aliança Nacional de Forces Democràtiques *Alianza* i de les publicacions de l'Agrupació de Forces Armades de la República Espanyola —AFARE. Per desenvolupar aquesta tasca, el comitè provincial comunista balear disposava de multicopistes clandestines i d'una àmplia xarxa d'enllaços. Un informe oficial de la prefectura de Falange de les Balears, datat l'octubre de 1946, reconeixia fins i tot l'existència d'un cert

6. *Mundo Obrero*. Edició del C.P. de Baleares, núm. 2, desembre de 1946, p. 4.

grau de preocupació entre les autoritats franquistes per l'activisme d'aquests nuclis clandestins:

Tal estado de cosas ha dado lugar a una intensa propaganda de los elementos rojos y desafectos, quienes aseguran que nunca ni en los peores tiempos hubo tanta inmoralidad como ahora. Los rojos aseguran también un pronto cambio y es enorme el papel comunista que circula, remitido en parte desde Valencia, de cuyo Comité depende el de estas Islas y en parte ahora del propio Comité provincial de Baleares.⁷

Altrament, ens consta que, ja en aquella època, se sintonitzaven a les Balears Radio España Independiente - Estación Pirenaica i altres emissores vinculades al PCE. Les ràdios antifranquistes eren seguides des de domicilis particulars o fins i tot des de sales interiors d'establiments públics. Ens consta, per exemple, que el maig de 1945 foren denunciats els propietaris del cafè Nou Centre i del bar Miranda de Maó, perquè hi albergaven aparells des dels quals alguns clients escoltaven notícies sobre la Segona Guerra Mundial procedents d'una emissora estrangera.⁸ Segons unes declaracions efectuades al començament de 1944 a Mèxic per un refugiat illenc, a Mallorca eren particularment apreciades les emissions en llengua catalana de la «Pirenaica»:

Nuestro consuelo en la isla es no sólo oír la radio de Moscú y de Londres, sino escuchar, sobre todo, a Radio España Independiente. En ella escuchamos algunas emisiones que dan en catalán, y que luego son comentadas por toda la isla, puesto que se difunden como la pólvora. Una vez escuchada la emisión, la gente difunde las noticias por todas partes. Últimamente Falange prohibió que hubiera radios en cafés y bares. Y puso multas bárbaras a los que cogieron escuchándolas.⁹

7. Archivo General de la Administración, Secretaría General del Movimiento - Delegación Nacional de Provincias, caixa 164.

8. Arxiu Històric de la Biblioteca Pública de Maó, Fons Delegació del Govern a Menorca, caixa 235.

9. «Terror y miseria en la Isla Dorada», *España Popular*, núm. 176, 11 de febrer de 1944, p. 6.

Les detencions practicades la primavera de 1948 implicaren la desarticulació total de la resistència comunista balear. De manera significativa, aquestes detencions les desencadenà arran del descobriment d'una estafeta de premsa clandestina en connexió amb el comitè regional del PCE amb seu a València. A més a més, el principal material intervingut als setanta militants del PCE, les JSU i l'AFARE arrestats per la policia consistí en propaganda escrita; en particular, exemplars del número 25 de l'edició regional de *Mundo Obrero* corresponent al març de 1948. A més a més, s'intervingueren paquets d'un manifest titulat «Antifranquistas balearicos». Es tractà de la darrera propaganda clandestina que circulà a les Illes durant molt de temps. Al marge del terrible impacte dissuasiu de les tortures policials, i de la fugida cap a Algèria de dotzenes d'activistes, el context internacional que s'obrí al final del decenni dels quaranta, amb el començament de la Guerra Freda, enfonsà les esperances d'un canvi polític imminent. La crisi general de l'antifranquisme a Espanya —simbolitzat per la retirada de les darreres agrupacions guerrilleres afins al PCE— tingué un singular impacte a l'arxipèlag.

Des del final del decenni dels quaranta i fins avançat el decenni dels seixanta, el comunisme balear visqué una etapa de sever replegament. Aquest declivi naturalment es reflectí en la seva activitat publicística. Informes dels serveis d'informació franquista de l'estiu de 1952 descrivien en termes d'extrema passivitat l'ambient polític a l'arxipèlag i apuntaven, en concret, a la inexistència de propaganda clandestina contra la dictadura:

No se tiene noticia concreta de que haya llegado propaganda clandestina de África [...]. La única que se tiene conocimiento de que se ha recibido es la procedente de Francia que se envía por correo y normalmente con sobres y carácter de letra distintos para despistar a la Policía y Correos. Desde hace ya varios años no se conocen actividades de carácter extremista y propaganda clandestina en estas islas.¹⁰

La reconstrucció comunista en aquella dècada, liderada des de 1953 pel mestre depurat Guillem Gayà i Nicolau, no tenia a penes contacte amb la direcció estatal del PCE ni estructura territorial. L'expansió fou molt lenta i el funci-

10. Arxiu del Regne de Mallorca, Govern Civil, caixa 861.

onament gairebé *catacumbal*; l'escriptor Antoni Serra ha explicat que al començament del decenni dels seixanta li resultà impossible per complet prendre-hi contacte (Serra, 1981: 21-23). L'extrema clandestinitat impedia plantejar-se la recuperació d'un mitjà de premsa. Segons les nostres notícies, dins el decenni dels cinquanta no s'edità cap periòdic comunista a les Balears. La propaganda promoguda pel feble comitè provincial que encapçalava Gayà s'hauria limitat a la difusió de fulls volants contra els acords militars entre els Estats Units d'Amèrica i l'Espanya de Franco, com els que circularen per Campos l'octubre de 1953 signats per «Los defensores de la Paz». Sabem, però, que des de l'exili es trameté per diversos canals algun tipus de material que, potser, també inclouria premsa clandestina. Així, l'estiu de 1959 els serveis de correus de Sant Antoni de Portmany (Eivissa) intervingueren diversa propaganda comunista. Tant en els números de *Mundo Obrero* com en els resums de les emissions de Radio España Independiente d'aquella època hi ha algunes referències aïllades a les Balears, la qual cosa ens indicaria la possible existència de corresponsals a l'arxipèlag. Així, per exemple, un article publicat el 1955 planyia la situació econòmica i social de les Illes, sotmeses a una aguda crisi que afectava la indústria i l'agricultura i amb salaris més baixos que a Madrid, Barcelona, València, Biscaia i Sevilla, ahora que seguien sota les urpes de Joan March. A causa d'aquest estat de coses, «el malestar es grande entre la población obrera, entre los campesinos, pequeños industriales y comerciantes, ante el contraste que ofrece la vida en las islas [...]. Pero como todo tiene su fin, este se acerca para que los habitantes laboriosos de las Islas Baleares gocen de lo que merecen y el pirata y sus protectores y cómplices tengan también su merecido».¹¹

El 1962-1963, el PCE balear experimentà un cert auge arran de les expectatives que generà la circulació d'informacions sobre diversos esdeveniments d'àmbit estatal, com la vaga minera d'Astúries, les mobilitzacions contra la detenció i l'afusellament del dirigent comunista Julián Grimau i la reunió a Munic del IV Congrés del Moviment Europeu —batejat pels mitjans oficials espanyols com el «Contubernio de Múnich»—. La incorporació de joves activistes, com Francisca Bosch i Bauzà, i la implantació a Mallorca de l'Oposició Sindical Obrera —OSO, precedent de les Comissions Obreres— propiciaren una primera re-connexió dels comunistes illencs amb el món del treball mitjançant una estratègia

11. «Las islas del pirata», *Mundo Obrero*, núm. 18, 31 d'agost de 1955, p. 2.

que conjuminava la lluita clandestina tradicional amb la infiltració dins el sindicalisme vertical franquista. Dins aquesta expansió, la publicística clandestina esdevingué novament l'eina clau, tot destacant la distribució d'exemplars de *Mundo Obrero* editats a l'exili i d'algunes proclames que s'espargien principalment en centres laborals de Palma, com la fàbrica d'aixetes Can Buades. Ens consta que a Mallorca s'edità un senzill *Boletín Interior. Órgano del Comité Provincial de Baleares del PC de España*, del qual ha estat localitzat únicament el número 4, corresponent al maig de 1963. A més a més, la millora de les condicions de vida i els avenços tècnics assolits per la radiodifusió facilitaren una molt més gran presència a l'arxipèlag de les emissores antifranquistes radicades a l'exterior, en particular Radio España Independiente. Sabem que en aquesta època els membres de l'Oposició Sindical Obrera remeteren a la «Pirenaica» informes sobre la situació laboral a l'arxipèlag amb periodicitat setmanal.

Tanmateix, aquest procés d'expansió fou frenat en sec amb les detencions de juliol de 1964 i juny de 1965, les quals precipitaren les primeres actuacions del Tribunal d'Ordre Públic a l'arxipèlag. Tot i que llavors no hi havia òrgan de premsa comunista propi de les Balears, l'edició general de *Mundo Obrero* es feu ressò de la informació.¹² El cop fou molt considerable, atès que implicà la retirada definitiva del primer pla de l'organització comunista dels darrers militants que procedien de l'etapa republicana. Dins l'expansió organitzativa de 1965-1967, que segons els informes interns permeté articular fins a 27 cèl·lules a Mallorca i Menorca, no hi hagué espai per a la creació d'un òrgan de premsa propi. Ens consta, però, que un dels instruments essencials de formació dels nous militants balears consistí en la discussió en grup dels continguts d'articles publicats a *Mundo Obrero*.¹³

3. RELLANÇAMENT I EXPANSIÓ (1968-1975)

Des del final del decenni dels seixanta, s'assistí al sorgiment d'una «nova oposició» que simbolitzà l'ensorrament de les formes tradicionals de la lluita clandestina antifranquista. Aquesta represa anà acompanyada d'un relleu generacional

12. «¡Solidaricémonos con los detenidos de Palma de Mallorca!», *Mundo Obrero* 14, juliol de 1965, p. 5.

13. Archivo Histórico del Partido Comunista de España, Documentos, caixa 48.

i d'un eixamplament del perfil militant que reflectí la radical transformació de la societat balear arran de l'expansió turística. Els obrers nascuts al sud-est de la Península i els professionals liberals de classe mitjana esdevingueren figures clau dins les organitzacions antifranquistes, i molt en particular en el PCE. A més a més, s'hi incorporà un cert nombre de dones i —malgrat el tardà establiment d'estudis universitaris a les Illes— de joves estudiants. Encara que en el darrer antifranquisme s'experimentà una diversificació de la lluita contra la dictadura, el PCE continuà sent la principal organització política clandestina de l'arxipèlag. Des de 1972 rejoiní la seva direcció i consolidà l'estructura organitzativa, creant nuclis a les tres principals illes. L'abril de 1975 comptava amb cent cinquanta afiliats actius, amb particular presència a les zones urbanes i turístiques de Mallorca, Menorca i Eivissa (Ginard, 1998: 103-155).

Malgrat la diversificació dels àmbits d'actuació, l'edició i la distribució de periòdics i fulls volants continuà sent una de les principals activitats dels comunistes balears. Un comunicat intern del Comitè Provincial, datat el 1975, subratllava que l'agitació comunicativa era imprescindible per contrarestar la imatge deteriorada que «las masas» tenien del Partit Comunista com a conseqüència de les campanyes difamatòries que, des de 1936, havia practicat el règim franquista. Davant d'aquesta situació, era crucial promoure la propaganda escrita del Partit, que era «la voz de los comunistas» i «la forma más general de divulgar nuestras ideas revolucionarias»:

Sin nuestra propaganda y dentro de un estado fascista la imagen, deteriorada continuamente por la propaganda franquista, que de nosotros tienen las masas es en muchas ocasiones falsa y calumniosa. La importancia de la difusión de nuestra propaganda del *Mundo Obrero* y de *Nostra Paraula* es vital para nuestra lucha.¹⁴

La millora de les comunicacions marítimes i aèries experimentada des dels inicis del boom turístic propicià que una gran part del material d'agitació política distribuït pels comunistes balears en aquesta època fos editat fora de l'arxipèlag. De fet, encara al llarg del decenni dels setanta l'edició central de *Mundo Obrero* continuà sent la principal eina de difusió de les propostes del PCE a les

14. Arxiu del Partit dels Comunistes de Balears, «Comunicado (interno) del Comitè de les Illes del Partit Comunista d'Espanya» (1975?) (sense classificar).

Balears. Aquest periòdic era reproduït a partir d'uns clixés que es transportaven des de Barcelona mitjançant maletes de doble fons, en expedicions habitualment protagonitzades per estudiants illencs en universitats catalanes o per soldats del Principat que complien el servei militar a Mallorca. Altrament, i encara que de manera més modesta, ens consta la difusió el 1973-1975 de la revista teòrica *Nuestra Bandera* i dels òrgans del PSUC *Treball i Nous Horitzons*, tot reflectint una creixent influència catalana que resultarà crucial en l'evolució dels plantejaments del comunisme balear respecte de la qüestió nacional.

Quant a la premsa periòdica editada a les Balears, cal destacar que *Nuestra Palabra* reaparegué el juliol de 1968. Malgrat les dificultats i interrupcions que patí, fins a 1975 continuà sent gairebé l'únic òrgan propi de difusió del PCE a l'arxipèlag, llevat d'alguna excepció puntual. La preservació de la capçalera dels anys republicans és prou indicativa en el sentit que s'havia encetat un procés conscient de construcció d'una memòria col·lectiva del comunisme balear. Cal tenir en compte que havien transcorregut més de vint anys des del darrer número editat a l'època clandestina, del qual molt probablement els impulsors de l'edició de 1968 no en tenien cap notícia. Igual que succeiria en plena transició amb la reactivació del símbol «Aurora Picornell», la recuperació del nom de la revista que havia fundat Ateu Martí permetia dotar als comunistes illencs d'un element d'identitat col·lectiva, propiciat per l'enorme prestigi de què gaudien encara alguns militants històrics com Guillem Gayà i la sensibilitat per la memòria republicana de figures emergents com Francisca Bosch.

Tanmateix, la trajectòria inicial de *Nuestra Palabra* / *Nostra Paraula* posterior a 1968 distà de ser brillant. Entre el juliol de 1968 i el març de 1970, aparegueren només vuit números, molt pobres des del punt de vista tècnic i de contingut. En el primer editorial, es reconegué de manera explícita la posició clarament subalterna de l'òrgan de premsa balear respecte a *Mundo Obrero*:

Para los viejos luchadores, como para los lozanos retoños de nuestro Partido inmortal, será —una vez más— NUESTRA PALABRA el espejo en donde verán reflejada la vida política y sindical, la lucha, en suma, día a día desarrollada en nuestras Islas.- Ni que decir que *Mundo Obrero*, el entrañable órgano del Comité Central de nuestro Partido (y al que, entre paréntesis, hemos visto muchas veces besar, a su recibo, por los camaradas) no debe faltar nunca en las manos de ningún militante o simpatizante, al objeto de estudiar y discutir, cada uno en su correspondiente organismo de

base, los valiosos materiales elaborados por la visión, a escala nacional, de nuestro supremo órgano de dirección.- Es, pues, a una escala más «casera», a un nivel complementario que NUESTRA PALABRA viene a llenar el vacío informativo dentro del ámbito geográfico insular.¹⁵

El 1971, el comitè local de Mallorca edità dos números d'una nova revista, anomenada *Praxis*, que en la pràctica reemplaçà durant un temps *Nuestra Palabra*. El títol de la publicació i la presència d'algun text de caràcter teòric revela el pes que alguns universitaris amb formació marxista estaven adquirint dins el PCE de les Illes. Entre aquests, destacaven el periodista Antoni Maria Thomàs, l'advocat Ignasi Ribas, l'economista Antoni Rebassa i l'estudiant d'Economia Mercedes Ladrón de Guevara. Altrament, la relativa abundància de notícies sobre problemes laborals s'explica pel dinamisme dels primers nuclis de Comissions Obreres, que s'havien constituït tres anys abans a Mallorca i que estaven assolint una certa penetració en gremis com els de la Construcció i l'Hoteleria. Destaca també la informació sobre algunes accions col·lectives, com les protestes desenvolupades a Palma el desembre de 1970 arran del judici de Burgos contra membres d'ETA.¹⁶ Un informe de setembre de 1971, redactat per Sixto Agudo «Blanco» —enllaç del Comitè Central del PCE encarregat de les relacions amb les Balears— propugnava a curt termini assegurar la recepció periòdica de *Mundo Obrero*, dotar-se d'una nova impressora, editar amb periodicitat mensual l'òrgan provincial *Nuestra Palabra*, i reconvertir *Praxis* en l'òrgan dels intel·lectuals comunistes illencs. A més a més, es plantejava disposar d'una secció específica de l'arxipèlag a l'emissora «Pirenaica» i incrementar les possibilitats que oferien els diaris locals *Última Hora* i *Diario de Mallorca* per introduir de manera discreta informacions favorables a la causa antifrancista.¹⁷

El febrer de 1972 i l'abril de 1973 aparegueren dos nous números de *Nuestra Palabra*. El primer consistí en un monogràfic sobre la reorganització de les Comissions Obreres i de les Joventuts Comunistes a Mallorca, mentre que el de 1973 era una simple transcripció d'una resolució del Comitè de les Balears entorn els acords presos en el VIII Congrés del PCE celebrat l'agost de 1972 a

15. *Nuestra Palabra*, núm. 1, juliol de 1968, p. 1.

16. *Praxis*, núm. 2, 1971, p. 1 i 3.

17. Archivo Histórico del Partido Comunista de España, Nacionalidades y Regiones, jacq. 194-195.

París. Un congrés on, per cert, hi hagué per primera vegada presència d'un delegat de les Illes. Aquest pobríssim contingut era prou indicatiu de la incapacitat de comptar en aquells moments amb una xarxa de col·laboradors capaços de subministrar i/o redactar informacions d'actualitat i articles d'agitació política, tal i com reconeixia un informe intern elaborat la tardor de 1972:

La propaganda es la voz del Partido entre las masas, todos sabemos y entendemos la importancia que tiene. Sin embargo, por varios motivos el Partido en las Islas no ha contado con propaganda durante bastante tiempo. De este problema, este Comité es bastante consciente y se hace la autocrítica por la parte de responsabilidad que tiene y al mismo tiempo se compromete a tener TODOS los problemas resueltos en el plazo de un mes, pues creemos que todas las autocríticas si no van acompañadas de la solución de los errores, no son verdaderas autocríticas.- Una vez resueltos estos problemas este Comité se compromete a publicar el órgano del Comité Central del Partido *Mundo Obrero* cada vez que salga y *Nuestra Palabra* una vez por mes. Ahora bien, *Nuestra Palabra* sólo podrá salir si todos los sectores del Partido se comprometen a enviar artículos e informaciones que puedan completar cada número.¹⁸

Calgué esperar al darreríssim tardofranquisme perquè el periòdic assolís una digna regularitat, encara que molt lluny de la periodicitat mensual que anhelava la direcció regional. Així, entre el 25 d'abril de 1974 i el novembre de 1975 se'n publicaren nou números; és a dir, gairebé un cada dos mesos. En el primer, dedicat a la Festa del Treball es recuperà la versió catalana del nom del periòdic, el qual passà a definir-se com a «òrgan del Comitè de les Illes del Partit Comunista d'Espanya». Des de llavors, *Nostra Paraula* s'edità de manera simultània en edició catalana i castellana, tot reflectint la creixent sensibilitat autonomista del PCE tant a nivell d'Estat com a les Balears. En el número 3, publicat l'octubre, es defensà aquesta decisió: l'edició de *Nostra Paraula* seria en català perquè «aquesta és la nostra llengua. És bàsic esser realistes i lleials al nostre poble i per això usam aquesta llengua coneguda per català perquè de Catalunya ens va venir i amb diferència de detalls, allà se segueix parlant, així com al País Valencià i

18. Arxiu del Partit dels Comunistes de Balears, «Comunicado del Comité de Baleares a todos los camaradas del PC de E» (sense classificar).

altres llocs».¹⁹ No obstant això, es mantindria una versió castellana en atenció a l'elevat nombre de treballadors vinguts de les zones castellanoparlants de la Península, els quals —s'afirmava— tenien dret a ser reconeguts com a «minoria ètnica». L'estiu de 1975 aparegué un extens text titulat «Nacionalitat Balear: elements teòrics», el qual reivindicava obertament la condició nacional de les Balears i el seu dret a l'autodeterminació. Aquest article generaria un conflicte amb la direcció estatal del PCE, que obligà els comunistes illencs —després d'una agitada reunió a París amb Santiago Carrillo— a fer marxa enrere (Agudo, 1998: 129-136; Ginard, 2019: 260-263). D'altra banda, la temàtica local passà a acaparar la major part de les planes, amb preferència per qüestions com les protestes obreres i estudiantils, la Junta Democràtica de les Illes, i el desplegament de l'antifranquisme a Menorca i les Pitiüses. Fins i tot hi hagué espai per a algun text relatiu a la memòria d'Aurora Picornell. Tot i això, els temes de caràcter estatal (l'amnistia, el Pacte per la Llibertat, la ruptura democràtica, etc.) continuaren sent els que marcaven la línia ideològica de la revista.

En aquesta fase terminal de la dictadura, la difusió de *Nostra Paraula* s'incrementà de manera notable. Un informe corresponent a 1975 revela que el tiratge era de quasi un miler d'exemplars, dels quals entre 550 i 650 es distribuïen a Mallorca i 150 a Eivissa. Pel que fa a les publicacions del comitè central, *Mundo Obrero* tenia a les Balears una difusió semblant a la de *Nostra Paraula*, mentre que de *Nuestra Bandera* se'n repartien uns 400 exemplars. Tot i això, és evident que aquestes revistes circulaven únicament entre els militants i simpatitzants, i servien més com a instrument de cohesió interna que com a eina d'agitació social. Sovint es regalaven, amb la consegüent pèrdua de valoració que això implicava. Alguns informes interns denunciaven que els mateixos militants apreciaven molt més revistes d'informació general que, com *Cambio 16* i *Triunfo*, es beneficiaven d'una certa relaxació de la censura. Altrament, persistiren fins al final del franquisme seriosos problemes tècnics, com la manca d'estafetes o els problemes de reproducció. Les constants avaries de les multícopistes i les dificultats per aconseguir refugis segurs dugueren el PCE de les Illes, ja a la darreria de la dictadura, a instal·lar una empresa de papereria que tenia com a funció servir d'amagatall i finançar les despeses que ocasionava la reproducció de propaganda.

19. «La nostra postura enfront la llengua», *Nostra Paraula*, núm 3, octubre de 1974, s. p.

Per acabar, cal dir que Radio España Independiente comptà en el decenni dels setanta amb un corresponçal mallorquí relativament estable: el veterà militant de Capdepera Nicolau Alzina i Sancho. Com correspon a un òrgan d'agitació i propaganda, les informacions de la REI sovint oferien una percepció dels esdeveniments més ajustada als desitjos de l'activisme antifranquista que a la realitat, molt més marcada per la passivitat i l'hegemonia del franquisme sociològic. Tot i això, la regularitat, extensió i diversitat de les notícies relatives a les Balears en el darrer antifranquisme són prou il·lustratives del seu valor informatiu i de l'impacte social de les emissions. Cal destacar la incorporació de qüestions com ara els problemes del món agrari, les mobilitzacions laborals i estudiantils, la línia editorial democràtica assolida pels mitjans de comunicació local, o la producció artística de creadors com la cantant Maria del Mar Bonet. Les nombroses cartes d'oients illencs al «Correo de la Pirenaica» que es conserven a l'Arxiu del PCE permeten copsar les intenses emocions que concitaven aquelles emissions, alhora que ens confirmen l'existència d'un ampli col·lectiu de simpatitzants comunistes que romanien al marge de les estructures formals del comitè provincial (Mendezona, 1981: 379; Ginard, 1998: 167-168; Balsebre; Fontova, 2014: 60, 145, 146, 263, 294, 417, 426, 433, 470, 524, 526; Ginard, 2018: 122).

4. EPÍLEG (1976-1977)

Entre la mort de Franco i les eleccions de juny de 1977 s'estengué la darrera etapa de *Nostra Paraula*, durant la qual es publicaren ni més ni menys que divuit números; és a dir, pràcticament un cada mes. Particularment a partir de l'estiu de 1976, la major tolerància governamental, així com l'estratègia comunista consistent a forçar nous espais de llibertat permeteren oferir un producte d'apreciable qualitat que trencava obertament amb els paràmetres tradicionals de la premsa clandestina. Tot i que era encara il·legal, el PCE començava a sortir a la superfície, i a les Balears es beneficiava de la flexibilitat del governador civil Ramiro Pérez Maura a l'hora d'aplicar les directrius aperturistes del govern Suárez. De fet, al llarg de 1976 apareguren a *Nostra Paraula* informacions sobre les activitats dels comunistes balears, tot incloent una detallada crònica de l'acte públic celebrat el 3 de juliol al Teatre Balear, en què intervingué el membre del comitè central Ramón Tamames i la secretària del PCE a les Illes, Francisca

Bosch. En el número 6, corresponent al novembre, es publicà un article signat amb noms i llinatges per la mateixa Bosch.

La potenciació de *Nostra Paraula* el 1976-77 s'explica tant per l'expansió organitzativa assolida pels comunistes com per les seves febleses en aquella fase decisiva del postfranquisme. Des de la direcció balear del PCE es percebia que la premsa diària local —en particular periòdics com *Última Hora* i *Diario de Mallorca*— simpatitzava amb el canvi democràtic, però era molt poc procliu cap als partits a l'esquerra de la socialdemocràcia. D'aquesta manera, es temia que es forjàs un estat d'opinió que impedís als comunistes competir en un futur pròxim en igualtat de condicions amb el PSOE i diverses formacions centristes i autonomistes recentment articulades. A la III Conferència del PCE de les Illes, celebrada a Formentera l'octubre de 1976, s'acordà que *Nostra Paraula* esdevingués una publicació quinzenal (Parrón, 2017: 5-15). Encara que amb certes dificultats, aquest objectiu s'assolí des de finals d'any. A més a més, es perfeccionaren tant l'estil gràfic com els continguts. Aquests darrers se centraren de manera preferent en la consolidació de l'estructura organitzativa i la intensa agitació laboral que coneixien unes Balears molt afectades per la crisi del petroli i les expectatives generades per l'enfonsament del sindicalisme vertical.

Després de la legalització del Partit Comunista (9 d'abril de 1977), la convocatòria d'eleccions per al 15 de juny implicà de manera paradoxal una interrupció del procés d'expansió de *Nostra Paraula*. La direcció del PCE considerava prioritària una campanya electoral en què s'aspirava, com a mínim, a obtenir un escó per les Balears. En aquelles setmanes s'editaren únicament un número en format tabloide i un full informatiu extraordinari sobre la precampanya electoral. El 2 de juliol aparegué el darrer número d'aquesta brevíssima època; un simple monogràfic en què s'analitzaven els índexs de suport obtinguts a l'arxipèlag (un 4,38% dels vots).

De fet, els discrets resultats electorals generaren una intensa polèmica interna, en bona mesura focalitzada en les deficiències de *Nostra Paraula*. El sector renovador del PCE de les Balears —integrat principalment per intel·lectuals i professionals amb sensibilitat catalanista— qüestionà la qualitat informativa i doctrinal de l'òrgan regional. Des del seu punt de vista, la premsa de partit patia un evident descrèdit social, per la qual cosa era més eficaç intentar millorar les relacions amb els diaris i setmanaris locals. A més a més, la caríssima campanya electoral havia deixat exhaustes les finances del PCE balear. Per afegitó, a nivell estatal el PCE s'embarcà en el projecte de reconvertir *Mundo Obrero* en

un diari. Tot plegat, *Nostra Paraula* desaparegué i cap altre mitjà d'abast balear en prengué el relleu. La represa, ja el 1984, aniria a càrrec del Partit dels Comunistes de Balears, la facció ortodoxa vinculada al prosoviètic Partit Comunista dels Pobles d'Espanya, que se singularitzaria en aquell decenni per la recuperació de les senyes d'identitat del comunisme tradicional.

En resum, l'anàlisi de la premsa produïda pel PCE balear entre 1921 i 1977 posa en evidència les llums i les ombres de l'activisme comunista a les Illes. Després d'uns orígens de respectable implantació en els decenniis dels vint i els trenta, la dictadura franquista implicà el començament d'una llarga fase de clandestinitat extrema marcada per l'aïllament, la precarietat de mitjans i el temor a la repressió. *Nuestra Palabra / Nostra Paraula* fou l'únic butlletí clandestí de l'arxipèlag que s'edità en etapes tan diverses de la dictadura com la postguerra, el decenni dels seixanta i el franquisme terminal. Al marge de la discreta qualitat informativa i les àmplies llacunes temporals, la seva incidència social fou sempre molt escassa, potser amb l'excepció parcial del període 1975-1977. Altres butlletins editats de manera puntual pel PCE tingueren un impacte encara inferior. En conjunt, constituïren simples instruments d'agitació i propaganda que contribuïren essencialment a la cohesió organitzativa interna del comunisme balear. Acabada la dictadura, el desprestigi de la premsa de partit, els problemes de finançament i la manca de qualificació dels militants encarregats de la redacció i confecció precipitaren la seva desaparició.

BIBLIOGRAFIA

- AGUDO, Sixto (1998). *Memorias 1962-1996*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- AROCA, Manuela (2018). *Sindicatos y turismo de masas en las Baleares. Del franquismo a la democracia*. Palma: Documenta Balear.
- BALSEBRE, Armand; FONTOVA, Rosario (2014). *Las cartas de La Pirenaica. Memoria del antifranquismo*. Madrid: Cátedra.
- BUENO, Manuel; HINOJOSA, José, i GARCÍA, Carmen [coord.] (2007). *Historia del PCE. I Congreso, 1920-1977*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas.
- BUENO, Manuel; GÁLVEZ, Sergio [ed.] (2010). *Nosotros, los comunistas. Memoria, identidad e historia social*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas.

- CANYELLES, Bartomeu; VIDAL, Francisca (1977). *L'oposició antifranquista a les Illes*. Palma: Moll.
- CORA, José de (1977). *Panfletos y prensa antifranquista clandestina*. Madrid: Ediciones 99.
- CRUZ, Rafael (1987). *El Partido Comunista de España en la Segunda República*. Madrid: Alianza Editorial.
- DÍAZ, Diego (2019). *Disputar las banderas. Los comunistas, España y las cuestiones nacionales (1921-1982)*. Gijón: Trea.
- DURGAN, Andrew Charles (1996). *BOC 1930-1936. El Bloque Obrero y Campesino*, Barcelona: Laertes.
- GABRIEL, Pere (1973). *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona: Curial-Lavínia.
- GINARD, David (1994). *L'esquerra mallorquina i el franquisme*. Palma: Documenta Balear.
- (1998). *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939-1977)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1999). *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2012). *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals del moviment obrer a les Balears (1930-1950)*. Vol. I. Palma: Documenta Balear.
- (2016). *Aurora Picornell (1912-1937). De la història al símbol*. Palma: Documenta Balear.
- (2018). *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals de República, guerra i resistència*. Vol. III. Palma: Documenta Balear.
- (2019a). «L'escissió tercerista i els inicis del moviment comunista a Espanya i a les Balears (1917-1923)». A: GINARD, David [dir.]. *Les revolucions de 1917. Europa, Espanya, Illes Balears*. Palma: Leonard Muntaner, p. 37-59.
- (2019b). «Movimiento obrero y cuestión nacional y lingüística. El caso de los comunistas en las Islas Baleares (1921-1978)». *Pasado y Memoria*, núm. 218, p. 245-267.
- (2020). *Ateu Martí (1889-1936). Anticlericalisme i compromís republicà*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HERNÁNDEZ, Fernando (2015). *Los años del plomo. La reconstrucción del PCE bajo el primer franquismo (1939-1953)*. Barcelona: Crítica.
- MARIMON, Antoni. «Lucharemos con nuestras propias fuerzas». La participació dels socialistes en els comicis municipals de febrer del 1922 a Palma».

- A: GINARD, David [coord.] (2016). *La Casa del Poble i el moviment obrer a Mallorca (1900-1936)*. Palma: Lleonard Muntaner, p. 163-177.
- MENDEZONA, Ramón (1981). *La Pirenaica. Historia de una emisora clandestina*. Logronyo: edició de l'autor.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (2010). *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956-1981)*. Barcelona: L'Avenç.
- (2017). *De la hegemonía a la autodestrucción. El Partido Comunista de España (1956-1982)*. Barcelona: Crítica.
- MORÁN, Gregorio (1986). *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España 1939-1985*. Barcelona: Planeta.
- NADAL, Antoni (1991). «Notes sobre “Nuestra Palabra” (1931-1936)», *Randa*, núm. 28, p. 5-18.
- OLIVER, Joan; PAGÈS, Joan, i PAGÈS, Pelai (1978). *La prensa clandestina (1939-1956). Propaganda y documentos antifranquistas*. Barcelona: Planeta.
- PÀMIES, Teresa (2007). *Ràdio Pirenaica. Emissions en llengua catalana de Radio España Independiente (1941-1977)*. Valls: Cossetània.
- PARRÓN, Artur (2017). «La III Conferència del Partit Comunista de les Illes: Formentera, 1976», *Randa*, núm. 79, p. 5-15.
- PICORNELL, Aurora (2012). *Escrits 1930-1936 i altres veus a Mallorca en defensa de les treballadores*. Pins del Vallès: Associació d'Idees.
- ROSSELLÓ, Miquel (2011). *De la foscor a l'esperança. Memòries d'un estudiant antifranquista (1968-1973)*. Palma: Documenta Balear.
- SERRA, Antoni (1981). *Gràcies, no volem flors. Cròniques de la clandestinitat a Mallorca*. Barcelona: La Magrana.
- ZARAGOZA, Luis (2008). *Radio Pirenaica. La voz de la esperanza antifranquista*, Madrid: Marcial Pons.